

Geloven in een onttoverde wereld

Joep de Hart

PThU

Protestantse Theologische **Universiteit**

Geloven in een onttoverde wereld

Rede uitgesproken tijdens de dies natalis van
de Protestantse Theologische Universiteit

Groningen, 14 januari 2020

Joep de Hart

PThU

Protestantse Theologische **Universiteit**

Beste aanwezigen!

Het is zo of zo.

Wij worden voortgedreven op de straffe wind van de secularisering, onze wereld raakt in snel tempo onttoverd. Daar is geen ontsnappen aan, het is het lot van onze tijd. Wetenschappers die hierbij de moed in de schoenen zinkt, moeten dat niet van de daken gaan schreeuwen of daarmee in de media gaan poseren. Zij moeten er al helemaal hun studenten niet mee opzadelen. Zij doen er beter aan in alle stilte en bescheidenheid, zonder publieke ophef, in de gastvrij en troostrijk geopende armen van de oude kerken terug te keren. Wij zullen het hen niet euvel duiden en zij zullen het de verloren zonen niet moeilijk maken. Wel zullen die wetenschappers dan – dat is onvermijdelijk – het offer van het intellect moeten brengen. In de kerken staat geen speciale preekstoel klaar voor winnaars van een Spinozabeurs. De universiteiten op hun beurt hebben geen leerstoel levenswijsheid of visionaire hertovering. Kiezen of delen dus. Zo of zo.

Aldus, samengevat in mijn woorden, een beroemde passage uit Max Webers voordracht *Wissenschaft als Beruf*, op 7 november 1917 gehouden voor de *Freistudentische Bund* in München.¹ Zij maakte deel uit van een reeks voordrachten onder de titel 'Geistige Arbeit als Beruf.' De lezing las ik voor het eerst in het boemeltreintje van Zwolle naar Kampen, dat moet in 1973 geweest zijn. Ik studeerde psychologie in Nijmegen en kwam het weekend doorbrengen bij mijn moeder en mijn zus. Toen de trein het stationnetje van Kampen binnen reed, was mijn besluit genomen: ik ging er sociologie bij studeren.

Ik heb mij altijd graag laten inspireren door Weber, maar tja, ondertussen lijken wij in onze dagen toch wel ver verwijderd geraakt van Webers stellingname. Zeker, het 'offer van het intellect'² brengen wij maar wat graag, te oordelen naar de *comédies larmoyantes* die dag in dag uit voorbij rollen in krantenbijlages of op de televisie, al wordt dat offer meestal liever niet gebracht in de geest van een Ignatius van Loyola, een Blaise Pascal of een Sören Kierkegaard – met het loslaten van ons ego. Kijk naar de permanente opgetogenheid over het eigen gelijk en de eigen belevenissen op internet, dat dampende golfslagbad van emoties. Maar hoe staat het, honderd jaar na Weber, met die onttovering, dat lot van de moderne Westerse mens? Ik loop een paar ontwikkelingen op levensbeschouwelijk terrein langs en beperk mij daarbij tot ons land en de afgelopen pakweg vijftig jaar.

Kroniek van een aangekondigde dood

Om te beginnen: waar zouden wij zijn zonder kerk en christendom? Vast niet op de PThU. Elders gaat het hard, de erosie van christelijk Nederland. Tussen 1970 en 2010 nam de Nederlandse bevolking toe met 28%. In dezelfde 40 jaren alleen al nam het aantal Nederlanders dat stond ingeschreven bij een kerkgenootschap af met ruim 3,1 miljoen, een krimp van een derde. Voor alle groeikerken gezamenlijk stond daar een ledenstijging van nog geen 230.000 tegenover. Om dit in proporties te plaatsen: dat zou betekenen dat tegenover het verdwijnen van de acht grootste steden van ons land het bekliven van Den Bosch en Haarlemmermeer staat. Kortom, hoewel niet alle kerken over één kam geschoren kunnen worden, leiden zowel enquêtes als kerkelijke tellingen tot de conclusie dat Nederland per saldo een in hoog tempo ontkerkelijkend land is.³ In de Rooms-Katholieke kerk ging het de afgelopen vijftig jaar het snelst. Herindelingen, samenvoegingen en opheffingen van parochies zijn er aan de orde van de dag. In menige parochie zag de priester zich in gestaag tempo gereduceerd tot rentmeester van een nog wat nasmeulende ruïne.

Enquêtes leren dat zes op de tien Nederlanders weinig vertrouwen heeft in de kerken en religieuze organisaties (een schril contrast met het grote vertrouwen in wetenschappelijke instellingen). Driekwart van de ondervraagden pleegt inmiddels aan te geven dat de kerken in hun ogen niet in staat zijn antwoord te geven op de belangrijke spirituele vragen van deze tijd, eveneens driekwart dat zij niet of nauwelijks aansluiten bij de levensvisie die men zelf huldigt.⁴ Vorig jaar publiceerden we als SCP het grootste sociaalwetenschappelijke onderzoek naar de Nederlandse identiteit dat ooit is gehouden, met onder andere een enquête onder meer dan 5.000 respondenten. Centrale vragen: wat typeert Nederland en de Nederlanders en is dat aanleiding om zich ermee verbonden te voelen? Bij de 185 onderwerpen die werden genoemd stonden de kerken en het protestantisme op respectievelijk de 131e en de 135e plaats bij typerende kenmerken en op de 128e respectievelijk 138e plaats als aanleidingen tot verbondenheid met land en volk.⁵ Zij zijn daarmee ver verwijderd van bijvoorbeeld Koningsdag, de Deltawerken of Annie M.G. Schmidts Jip en Janneke, die alle veel meer aanleiding tot identificatie blijken te geven. Dit alles suggereert toch dat kerk en christendom stap voor stap uit het Nederlandse collectieve bewustzijn aan het verdwijnen zijn. Hoe het tij te keren? Op zoek naar aansluiting bij het moderne leven werden onder andere allerlei liturgische vernieuwingen doorgevoerd en initiatieven op internet ontplooid. Met het spektakelstuk van The Passion werd ingezet op religie als media-event. Een ander voorbeeld om via laagdrempeligheid

een gemêleerd publiek te interesseren is de Kerkennacht. Of denk aan een initiatief als de Preek van de Leek, waarbij bekende Nederlanders eenmalig een kerkdienst verzorgen, inmiddels in allerlei plaatsen overgenomen. Of anders aan de verbreiding van de *choral even song* in ons land of de publieke functies die worden vervuld door iconische stadskerken. Via zogenaamde pioniersplekken streeft de Protestantse Kerk in Nederland naar eigentijdse vormen van kerk zijn en gemeenschapsvorming voor mensen die geen aansluiting meer hebben bij de bestaande kerken. Het is maar een greep, voorbeelden te over van pogingen aansluiting te vinden bij de tijdsgeest. Het kwam zelfs tot dominees die het tot hun opdracht rekenden hun atheïsme uit te dragen, een voorbeeld van hoe het Stockholmsyndroom zich ook op kerkelijk gebied kan manifesteren.⁶

OK boomer

Hoe zal het verder gaan met de 'vissers van mensen' (Mattheüs 4:19) als nog maar zo weinig vissen naar boven gezwommen komen, op zoek naar het aas? Met de genoemde onderzoeksuitkomsten in het achterhoofd zou je zeggen: dat gaat niet goed op termijn. Of is dit *fake news*? Volgens sommigen wel. Nogal overdreven en erg voorbarig! - zo vond een katholieke kerkbestuurder die wij erop lieten reageren in het kader van een SCP onderzoek. Hij telde alle christenen op de wereld nog eens rustig bij elkaar op (ruim 2 miljard) en zag hierin het bewijs dat het nu even eb is in Nederland, maar dat zich vroeg of laat wel weer een opkomende tij zal aandienen. 'Uiteindelijk', vertrouwde hij ons toe, 'uiteindelijk gaan de mensen toch weer op zoek naar geestelijke leiding' en daarbij refereerde hij aan pauselijke uitspraken. Bij mij riep het associaties op met iemand die je hardnekkig probeert te demonstreren hoe lang hij op één been kan staan, terwijl iedereen om hem heen naar buiten aan het hollen is omdat het gebouw in brand staat. U kent die scene met de zwarte ridder in de film *Monty Python and the holy grail*? "Tis but a scratch!" "Just a flesh wound!" Dat bedoel ik.

Kritiek op de kerken is er volop. Die is gemeend en vaak terecht. Maar vis eet je niet omdat er graten in zitten. Voor de ware gelovige zijn die kritische noten vooral een aansporing om niet langs de kant te blijven staan, het waardevolle te koesteren en beter tot zijn recht te laten komen. Het aantal vrijwilligers als percentage van het aantal kerkgangers is de afgelopen decennia, en nu met name bij de katholieken, sterk gestegen.⁷ De jeugd - die blijft toch het steentje in de schoen van menige kerkbestuurder. Maar onder de tekenen van hoop voor de kerken, zou je ook de steeds sterkere

godsdienstige motivatie onder de jonge kerkgangers kunnen rekenen, een ontwikkeling die zich vanaf de jaren negentig steeds sterker manifesteert, vooral onder de protestantse gelovigen.⁸ Sterker: meer algemeen valt zelfs niet uit te sluiten dat de secularisatie onder de recentere geboortecohorten aan het afvlakken is en de ontkerkelijking onder de *millenials* tot staan gekomen. De felste criticasters van de *old school* religie vinden we niet onder de huidige jeugd, al helemaal binnen de kerken. We treffen haar aan onder de babyboomers, zeg maar de generatie die dateert uit het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog. Mijn collega Pepijn van Houwelingen en ik publiceerden er recentelijk een artikel over in *Mens en Maatschappij*.⁹

Hoe robuust dit effect is en of het zich verder doorzet, zal toekomstig onderzoek moeten leren, maar analyses als de genoemde hebben al wel tot uiteenlopende diagnoses geleid. Wat voor de een geldt als het 'religieus analfabetisme' van veel van de jongste Nederlanders, een gebrek aan ook maar de meest elementaire kennis van waar het in de traditionele religie en onze godsdienstgeschiedenis om draait, wordt door de ander gezien als een onbevangingheid die mogelijk ruimte schept voor een religieuze revitalisering. Op dat laatste zit overigens wel een tijdslot.¹⁰ Uit veel onderzoek komt bovendien al langere tijd naar voren dat de levensbeschouwelijke individualisering onder jongeren ver is voortgeschreden en dat er onder hen – buiten de diverse kerkelijke en etnische subculturen – niet langer van een gedeelde religieuze vocabulaire gesproken kan worden.¹¹

Groeikerken, migrantenreligies

Er is al iets gezegd over groeikerken. Naast de wederwaardigheden van de grote kerken, is er de opvallende stabiliteit van een aantal kleinere, behoudende protestantse kerken. Nederland beschikt nog altijd over zijn Bijbelgordel en die lijkt voorlopig nog van het materiaal waaruit kogelvrije vesten worden gemaakt. Er is daar de veel geroemde onderlinge herkenning en saamhorigheid. Maar cohesie gaat gepaard met buitengrenzen. Soms is de sfeer die van een kabinet in oorlogstijd. Het rumoer rond de Nashville verklaring begin vorig jaar is een goed voorbeeld. Het document ademt de geest van denkbeelden die noch gebaseerd zijn op een open gedachteswisseling, noch bedoeld zijn om die op te roepen. Het is het gelijk van de stadsomroeper. Geen geitenpaadjes op de smalle weg. Maar ook in SGP kringen realiseert men zich steeds meer dat niet iedereen als kind in een ketel met dogmatische theologie is gevallen, dat er dus zo nu en dan iets uitgelegd moet worden.

Ik heb even wat langer stil gestaan bij de gevestigde kerken, maar een opvallende ontwikkeling is ook de opkomst en groei van migrantenreligies in ons land. Momenteel leven er ongeveer 850.000 moslims in Nederland, maar waarschijnlijk ook zeker zoveel christenmigranten. De toestroom van christenmigranten is in elk geval al sinds langere tijd veel groter, al werd daar tot voor kort in de media weinig aandacht aan besteed, zeker als je het vergelijkt met de enorme publiciteit waarmee de moslimgemeenschappen voortdurend zijn omgeven. Tussen 1996 en 2015 arriveerden 546.000 moslims in ons land tegen maar liefst bijna 1,2 miljoen migranten met een christelijk geloof, wat betekent dat van de nieuwkomers 26% moslim was tegen meer dan de helft (54%) christen. De groep christenmigranten groeit dus aanzienlijk sneller dan de groep moslims. Onderzoek leert overigens dat Nederlanders het aantal moslims in ons land steevast te hoog inschatten. Ze denken gemiddeld dat 19% van de Nederlanders moslim is, in feite gaat het om zo'n 5%. In dat verband ook even het volgende.¹²

Enkele jaren terug brachten we als SCP een rapport uit over politieke prioriteiten onder de Nederlandse bevolking. In dat kader belden we ook een groot aantal respondenten op met enkele vragen over hoe zij aankeken tegen de levensbeschouwelijke situatie in ons land.¹³ Daar werd gretig op ingegaan en de oordelen waren niet mals. U denkt nu misschien aan misbruikschandalen of aan de Bijbelvast verwerping van abortus of euthanasie, maar die kwamen nauwelijks ter sprake. De realiteit bleek dat als je in het huidige Nederland Nederlanders vraagt naar hoe zij aankijken tegen religie en de toekomst van religie, ze spontaan leeglopen over de islam, die massaal getypeerd wordt als een splijtzwam en steen des aanstoots. Zo gauw de respondent even een adempauze inlast, ziet u kans er even tussen te komen. 'Maar, uh, de vraag was niet naar de islam maar naar religie', zegt u beteuterd. 'Echt waar?', wordt er dan gezegd. 'O ja, sorry, da's waar ook.' Kortom: het beeld van religie wordt blijkbaar in hoge mate gedomineerd door ideeën over moslims. En niet alleen het beeld van religie. Het geldt niet minder voor bijvoorbeeld het beeld van waar het mis gaat in onze nationale verbondenheid en identiteit. Maar dat is een ander verhaal.

Parabeurzen, paravisies

Kerken, christelijk groepen – maar tussen deze en expliciet ongelovig Nederland heeft zich, sinds de jaren zeventig in versneld tempo, een heterogeen en diffuus georganiseerd derde milieu gevormd, waar men zich meestal lie-

ver spiritueel noemt dan godsdienstig, laat staan christelijk.¹⁴ Daarover doen allerlei veronderstellingen de ronde. Er werd bijvoorbeeld geopperd dat het om een soort fantoomreligie zou gaan bij ex-kerkleden. Helemaal onzinnig is dit niet. Ex-leden, met name vrouwelijke ex-leden van middelbare leeftijd, bleken onder de deelnemers bij veel onderdelen uit het alternatieve circuit duidelijk oververtegenwoordigd te zijn. Onder hen werd nogal eens een flinke aversie waargenomen tegen alles wat zweemt naar kerk en christelijke dogma's, zodat de aanname dat het bij de alternatieve spiritualiteit vaak een afrekening in de bovenwereld betreft niet zo ver gezocht was.

Parabeurzen en spirituele beurzen worden met bijna dagelijkse frequentie georganiseerd in tal van plaatsen in ons land, van Aalsum tot Zandberg en van Aerdenhout tot Zutphen. De bezoekersaantallen variëren, maar liggen bij bijvoorbeeld de Paraview beurzen rond de 1.000 tot 1.200. De Internationaal Therapeut Beurs, gericht op 'de totale, natuurlijke gezondheid van lichaam, geest en ziel', waarvan afgelopen november de 28^e editie plaatsvond in Houten, trekt zelfs zo'n 5.000 geïnteresseerden. Allerlei kern noties uit de nieuwe spiritualiteit zijn inmiddels tamelijk gemeengoed onder de bevolking. Zoals dat er in elk van ons een echte, authentieke kern is te vinden, onbedorven door cultuur, geschiedenis en maatschappij. Dat je moet vertrouwen op je innerlijke stem en je bij beslissingen het best kan laten leiden door je intuïtie. Dat de zin van het leven ligt in jouw innerlijke ervaring en de ontwikkeling van jouw individuele vermogens. Dat je religie zelf bijeen moet zoeken in de wijsheid van allerlei tradities en ideeën. Je kan op zijn minst stellen dat er onder de huidige bevolking een vrij grote openheid bestaat voor het combineren van elementen uit levensbeschouwelijke tradities, geïnspireerd door waar jij persoonlijk in geïnteresseerd bent of behoefte aan hebt.

Die openheid uit zich overigens ook in de christelijke wereld. Steeds minder kerkleden blijken van zins de christelijke traditie integraal en zonder slag of stoot te omarmen. Steeds meer selecteren eruit wat voor hen waardevol is, combineren dit met niet christelijke elementen, of stellen de oude betekenis bij tot een nieuwe, voor hen meer relevante inhoud. Het zijn de optimistische kanten van het geloof die de grootste duurzaamheid lijken te hebben. Zoals dat wonderen bestaan en dat bidden helpt. Dat er een leven na de dood is, ja zelfs een hemel. Dat in elke mens het goede sluimert, een potentieel van onvermoede mogelijkheden, wachtend om wakker gekust te worden door Gods liefde. Minder populair zijn daarentegen duivel en zonde. Een visie op de mens als breekbaar riet, als een rusteloze ploeteraar die voortdurend

tegen zijn grenzen aanloopt, rondtastend in duisternis, overgeleverd aan Gods genade.

Ritualisering van optimisme

Nu zou ik een aantal enquêteresultaten kunnen noemen die dit in beeld brengen. Maar laat ik het eens langs een andere weg illustreren. Kent u de website Psalmbboek.nl?¹⁵ Op Psalmbboek.nl kun je online en aan de hand van meer dan 500 kernwoorden psalmen zoeken bij een bepaald thema. In een jaar wordt de site 350.000 keer bezocht door 113.000 unieke bezoekers, ruim 1.500 per dag. Aan de hand van al het psalmair geklik kan worden bepaald wat de meest en wat de minst populaire psalmonderwerpen zijn. U raadt het al: de meest populaire gaan over Gods vrijgevigheid, zijn heerlijkheid, de zaligheid en het heil in God, het vertrouwen in Hem. De minst populaire hebben betrekking op Gods toorn, ongeloof, Gods straf over de zonden, een bede tot God om wraak over vijanden. Dus wel Psalm 68 vers 10: "Geloofd zij God met diepst ontzag!/ Hij overlaadt ons, dag aan dag,/ Met Zijne gunstbewijzen." Maar liever niet Psalm 55 vers 9: "Dat hen de dood als schuldhoevele,/ En levend stort' in 't diepst der helle.." Dat u het maar weet. Het verlangen naar een positieve grondhouding vind je niet alleen onder katholieke feestneuzen, aan de vooravond van carnaval. Zelfs in kringen waar op hele noten gezongen wordt, is men er niet ongevoelig voor. De hang naar een optimistisch mensbeeld vinden we verder zeker in tal van uitingen van de alternatieve, niet kerkelijk gebonden, meestal niet eens christelijk geïnspireerde spiritualiteit terug.

In het zicht van de populariteit van veel alternatieve spirituele noties is druk gespeculeerd over *La revanche de Dieu* (Gilles Kepel, 1991), *The return of the sacred* (Daniel Bell, 1978) of *The reenchantment of the world* (Morris Berman, 1981).¹⁶ Hoe dit ook zij, wat betreft de kerken is het inmiddels wel duidelijk geworden dat de behoefte aan een geestelijke dimensie van het bestaan of een holistische wereldbeeld niet betekent dat je je dan ook verwant gaat voelen met het christendom of het kerkelijk leven. Net zo min als zelfs een knagende honger automatisch resulteert in het reserveren van een tafel in een restaurant, laat staan het lidmaatschap van een eetclub. Trouwens: menig aspect van de alternatieve spiritualiteit vormt niet zozeer een tegenkracht tegen de secularisatie, maar is er eerder de uitdrukking van, een demonstratie van normatief relativisme en de verzwakte bindingkracht van de religies. Met het oog op de langere termijn is het de vraag wat er blijkt van een houding waarin toch vooral onbevangen vrijheid-blijheid en

individualisme het levensbeschouwelijke parool lijken. Uit onderzoek weten we dat het geen succesvolle socialisatiestrategie oplevert. Ik kom hier graag te zijner tijd op terug. Volgend jaar publiceren we als SCP een rapport dat geheel gewijd is aan niet gelovigen en mensen met een belangstelling voor alternatieve spiritualiteit.

Rotsige bodem

Evangelische stromingen, Wereldjongerendagen, pioniersplekken in de Protestantse Kerk in Nederland, kerkennachten. Maar ook groepshealing en trance healing, aura cleaning en chakra cleaning, mediamieke schildering en spirituele wellness, geneeskrachtige mineralen en yoga, de dag van de Tao en spirituele belevenisavonden, Sjamanische en Tantra festivals. Het borrelt en bruist in de pan van religieus en spiritueel Nederland, dat valt niet te ontkennen. Je zou bijna vergeten dat er wel door steeds minder Nederlanders uit gegeten wordt. De categorie die met geen van beide veel affiniteit heeft – de geïnstitutionaliseerde religie én de alternatieve spiritualiteit – is al decennia lang aan een gestage opmars bezig. Daar komt nog bij dat de breuk met de christelijke gelovigheid zich geleidelijk aan het verharden is en dat de afstand tot religieus Nederland groeit. Enquêtes leren dat de huidige buitenkerkelijken, vergeleken met die van pakweg dertig jaar terug, vaker niet godsdienstig zijn opgevoed, zich vaker als uitgesproken atheïst bestempelen en ook zonder reserve als een uitdrukkelijk niet gelovig mens.¹⁷ De kans is klein dat deze groep ooit nog weer de weg naar de kerken gaat inslaan. Mensen die niets meer zeggen te hebben met de kerken moeten we niet ineens gaan bestempelen als 'zinzoekers'. Het is de vraag of ze wel zo massaal 'op zoek' zijn naar iets.

Het ongeloof kent zijn eigen geharde milities. Van de Richard Dawkins Foundation tot het Nederlandse Atheïstische Verbond: alleen de eigen plaat wordt er grijs gedraaid. Men is het daar even roerend met zichzelf eens over het eigen gelijk als in de meest dogmatische christelijke kringen, een mate van stelligheid die grenst aan zelfindoctrinatie. Daar is ook de sociologie niet van gevrijwaard gebleven. Na een eerdere generatie kerksociologen, brave turvers in dienst van de *missio Dei*, nam na de Tweede Wereldoorlog oorlog de *homo saecularis* ook in de sociologie een tijd lang het stuur over met het voornemen om dat nooit meer uit handen te geven. Inmiddels is de situatie wel veranderd en zijn allerlei veronderstellingen van de secularisatiethese vanuit uiteenlopende overwegingen ter discussie komen te staan.¹⁸ Daarover een andere keer.

Veranderen om te behouden

Fiets ik door de polder en hoor ik een kerkklok, dan heb ik bijna altijd een kort moment waarin ik mij afvraag of ik niet naar die kerk moet. Het is het zogenaamde niet-declaratieve geheugen dat zich hier doet gelden.¹⁹ Wat daar deel van uitmaakt heeft zich niet los van mijn persoon gevormd; het zit in mijn automatische piloot. Bidden of het credo zingen zal ik net zo min snel verleren als schaatsen of fietsen. Mijn kinderen hebben dat niet zo met kerkklokken of geloofsbelijdenissen. Eerder met bijvoorbeeld zoemende of piepende mobieltjes, zoals ik elk jaar tijdens het kerstdiner weer merk. 'Elke generatie maakt zich vrolijk over de oude modes, maar volgt de nieuwe met religieuze devotie', noteerde Henry Thoreau al in 1854 in zijn cultuurkritische *Walden*.²⁰ De tijden veranderen tenslotte, en wij en onze gewoontes met hen. Dat manifesteert zich niet alleen in familieverband, maar ook op een collectief niveau.

Een gewetensvraag: wanneer hebt u voor het laatst een kat geknuppeld of een paling uit elkaar getrokken? Mijn punt is: tradities hebben een houdbaarheidsdatum. Wij creëren ze, omarmen ze en houden ze in stand in samenspraak met anderen. Ze omvatten meer dan louter bestendigheid. Gevoel voor traditie betekent niet louter onverstoortheid, hondentrouw en een aandrang alles bij het oude te laten. Dat geldt bijvoorbeeld voor paasvuren. Die dateren uit voorchristelijke tijden, maar toen leefden in onze streken nog maar een handvol mensen. Nu zitten we met 17 miljoen op een kluitje. Wat ons aan het denken zet over al dat vuurtje stoken en de risico's en milieuvervuiling die dat met zich meebrengt. Maandag wasdag: een begrip in mijn kinderjaren. Toen kwam de wasmachine en gingen vrouwen zelfs in Nederland steeds vaker buitenshuis werken – en was het afgelopen met die traditie. Zo ook ging prinsessendag over in koninginnendag om vervolgens omgeturnd te worden tot koningsdag. Werd Sinterklaas voortaan geassocieerd door roetveeg pietten, een onderwerp waar elk jaar de stoom vanaf slaat. En – een laatste voorbeeld – is een terugkerend thema bij de jaarlijkse Dodenherdenking: *wie* gaan wij eigenlijk herdenken?

Juist bij tradities waar je aan gehecht bent, gaat het – in de woorden van de dichter T.S. Eliot – niet alleen over de 'pastness' van een gekoesterd verleden, maar ook de 'presentness' daarvan.²¹ Onder dit opzicht worden alle tradities gekenmerkt door een tijdloze tijdelijkheid, hebben ze nooit alleen maar betrekking op voldongen feiten, verkrijgen zij hun volle waarde pas in het volle besef van de tijd waarin wij leven. Waarbij wat ons lief is, wordt opgevat als een dynamisch gegeven en steeds gerelateerd aan het heden – kan het anders? En het gaat niet om private besognes, maar om wat wij

met anderen delen, om een gezamenlijk besef. Tradities vormen een wezenlijk element van onze collectieve identiteit, maar om ze te behouden – o paradox! – zul je ze van tijd tot tijd moeten veranderen. De behoefte blijft aanwezig, maar er wordt steeds op een andere wijze aan tegemoet gekomen. Andere tijden andere zeden. En tegen wie daar moeite mee heeft, zou ik willen zeggen: denk aan Columbus, die zijn hele leven nooit heeft geweten dat hij een nieuw continent had ontdekt. Omdat hij bleef redeneren vanuit zijn axioma's en de vooropgezette denkbeelden van zijn tijd niet kon loslaten. Loslaten: hou dat vast.

Sergeant Peper

Voor mij persoonlijk geldt dat mijn hart wordt omgewoeld door het *In Paradisum* bij een uitvaart of de verbeelding van het verhaal van Tobia via minuscule beeldjes die ik zag in een timpaan van de kathedraal van Chartres. Door de plechtige waarachtigheid en overtuigde saamhorigheid waarmee een gemeente psalm 68 aanheft of het gebaar van mijn zeer protestantse schoonmoeder, toen die aan elk van mijn kinderen met een zwierige zwaai een Bijbel uitreikte uit haar verzameling antieke Bijbels en ze daarmee het allerbeste toewenste.

Onze levensbeschouwelijke identiteit is niet iets wat wij in een koffer achter ons aanslepen, waarbij we hem soms per ongeluk vergeten en ergens laten staan. Het is wie wij *zijn*, in eigen ogen en in de ogen van anderen, tot stand gekomen, vormgegeven en in stand gehouden in interactie met anderen, met onze omgeving. Geen natuurverschijnsel of solipsistische opwelling maar een sociale constructie. Dat impliceert een periodieke bezinning op wat wij nog samen delen en hoe wij van daaruit vorm gaan geven aan de toekomst. Wat de kerken betreft: hun huidige vorm is maar een van de beddingen waarin religie kan stromen. In tegenstelling tot sommige andere landen, maken zij in Nederland deel uit van het maatschappelijk middenveld – en een echte middenvelder is geen verdediger. Bijbelvast of niet, laten we ons realiseren dat de geschiedenis van heilige teksten ook altijd de geschiedenis van hun lezers is, met veranderende en vaak botsende interpretaties.²² Steeds is de hamvraag: hoe kan dat wat ons drijft relevant blijven voor de huidige wereld?

Ik herinner mij nog goed hoe in de post Vaticanum II periode in mijn Kampense geboortekerk op zekere zondag een drumstel met drie elektrische gitaren stond opgesteld voor een zgn. beatmis. Waarmee na het voorgaande gregoriaanse millennium op geheel eigentijdse wijze een doorstart werd gemaakt. Dat werkte niet: het was bedoeld voor jongeren zoals ik, maar voor

blues en aanverwante gingen wij liever naar Assen, naar Cuby, dan naar het goedbedoelde geplingplong van onze gelovige leeftijdsgenoten. Daarmee is natuurlijk niets gezegd over initiatieven voor liturgische vernieuwing. Hooguit over mijzelf en een goedmoedige, maar wat naïeve pastoor in de Kop van Overijssel, die dacht dat het tussen de kerk en de jeugd wel goed zou komen, als het *Graduale Romanum* van het mannenkoor maar eenmaal vervangen was door Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band. Aan mijn vader, met wie hij het goed kon vinden, vertrouwde hij toe: "die muziek, dat volume – het is allemaal even verschrikkelijk. Maar ja, ook wij worden geacht met onze tijd mee te gaan, we zullen maar doen of het leuk is..." Hij bleef het nog een tijdlang proberen, even hardnekkig in de weer met zijn beatmissen als een vogel die probeert een onbevucht ei uit te broeden. "Wij zullen maar doen of het leuk is": zo ziet afhaken eruit. Laten we dit de Prinsjesdagvisie op religie noemen. Je roept wel *drie* keer 'hoera!' Niet uit blijdschap, maar omdat de situatie het vereist.

Blauwe eenden

U weet het beter dan ik: Luther stond sceptisch tegenover een volledige vrijheid van de predikant bij de bepaling van de inhoud van de eredienst. In het voorwoord van zijn traktaat over de Duitse Mis schrijft hij: "waar geen spiritueel begrip is en de Geest zelf niet via de predikant spreekt (...) eindigt het er mee dat een ieder preekt wat hem zoal aanstaat; en, in plaats van het Evangelie en de uitleg ervan, zal er weer eens gepreekt worden over blauwe eenden!"²³ De Bijbel, daar moest het wel om gaan. En die spreekt o.a. over aalscholvers, roerdampen, meeuwen, ooievaars, pelikanen en reigers - maar niet over blauwe eenden.

Het valt niet te ontkennen dat er bij veel initiatieven gericht op kerkelijke revitalisering menige blauwe eend door de kerk fladdert. Als niet theoloog ontgaan mij ongetwijfeld veel van de godgeleerde finesses hierbij. Als socioloog zeg ik: is dat erg? Het hangt er maar vanaf waar je op uit bent. Het heeft er alle schijn van dat veel hedendaagse Nederlanders in hun dromen, zorgen en verwachtingen vaak eerder bereikt worden via de blauwe eendenmethode dan via rationele dan wel strikt bijbelvaste of zuiver theologische overwegingen. In de politiek is dat overigens niet anders. Vanuit een christelijke perspectief vallen genoeg kritische noten te plaatsen bij veel moderne ontwikkelingen - wel in de wereld, maar niet van de wereld. Maar toch ook voor de wereld, zou ik zeggen. U kent de beelden: het zout der aarde, het licht in de wereld, een stad op een berg. Laat ik hier nog eens benadrukken dat de maatschappelijk gevolgen van de ontkerkelijking niet onderschat moeten

worden. Als in de loop van deze middag de kerken als bij toverslag zouden verdwijnen uit ons land, dan komt vanavond nog een groot deel van het verenigingsleven tot stilstand. En daar blijft het niet bij. Kerkleden zijn aanzienlijker actiever in het vrijwilligerswerk – en niet alleen binnen hun kerkgemeenschap, ook in het seculier gerichte vrijwilligerswerk. Ze zijn actiever in de mantelzorg en vaker aangesloten bij ideële organisaties. Ze betonen zich guller bij donaties aan goede doelen en minder cynisch, bijvoorbeeld over de politieke constitutie en ontwikkelingen in ons land. Bij de opvoeding van hun kinderen zijn ze sterker geneigd sociale vaardigheden, empathie en samen kunnen werken, te benadrukken en minder assertiviteit, zelfredzaamheid, kortom individualisme.²⁴ Uit de psychologie is het negativiteitseffect bekend: de onevenredige invloed van negatieve informatie bij onze beoordeling van andere mensen. Zou je in het geval van veel christenen kunnen spreken van een 'positiviteitseffect', een omgekeerde asymmetrie, waarbij juist uitgaan wordt van het goede in de mens? Fatalisme is geen christelijke deugd; christenen leven vanuit de hoop – 'the thing with feathers', om met Emily Dickenson te spreken.²⁵ Ik vermoed overigens dat dit alles meespeelt bij de voorzichtige herontdekking de laatste jaren – ook in seculiere media – van de kerken en hun maatschappelijke betekenis. Alsof de boom pas wordt opgemerkt als in de herfst zijn bladeren gaan neerwarrelen.

Niets

'Rien' – niets – zo noteerde koning Lodewijk XVI in zijn dagboek. Hij deed dat op 14 juli 1789, de dag dat de Franse revolutionairen de Bastille in Parijs bestormden. 'Rien': de koning was die dag namelijk niet op jacht geweest, moet u weten.²⁷ Het is als exemplarisch beschouwd voor de diepe kloof tussen vorst en volk die Lodewijk uiteindelijk de kop zou kosten. Die kant moeten wij niet op. Laten wij ons hoofd erbij houden, zelfs buiten het jachtseizoen. En notie blijven nemen van wat er in de samenleving gebeurt.

De eigen biografie als toetssteen van relevantie, het primaat van innerlijk ervaren en emoties, de afbraak van hiërarchische gezagsverhoudingen. De verbreding van de bewustzijnshorizon tot mondiale reikwijdte en de opkomst van virtuele communicatie die fysieke nabijheid overbodig maakt. De chronische culturele celdeling in steeds kleinere deelidentiteiten, het enorme tempo van veranderingen – voorbeelden van brede maatschappelijke trends die al decennia aan de gang zijn en die zich dagelijks op de meest uiteenlopende levenssterreinen manifesteren.²⁸ Tal van maatschappelijke organisaties hebben met de impact ervan te maken. Zij hebben vaak niet zozeer moeite om mensen te interesseren voor wat zij nastreven als wel om mensen van daaruit ook wer-

kelijk te binden aan hun organisatie. De relevantie van hun projecten wordt niet bedreigd, maar de continuïteit ervan.²⁹ Voor de kerken openden verschuivingen als de genoemde niet een doos van Pandora maar een hele container. Eerst even terug naar Max Weber. Die ging er ook in zijn godsdienstsociologie vanuit dat mensen direct geleid worden door materiële en ideële belangen. Maar hij was ervan overtuigd dat ideeën, waarden en beginselen wel, als een soort wisselwachters, bepalen in welke *richting* de manifestaties van belangen en veranderingen zich ontwikkelen – en zo van grote invloed kunnen zijn op de wijze waarop mensen praktisch vorm geven aan zowel hun samenleving als aan hun persoonlijke leven. Het zijn idealen, normen en overtuigingen, wereld- en mensbeelden die mensen steeds weer motiveren hun persoonlijke routines te overstijgen en die de basis vormen van cultuur-historische doorbraken.³⁰ Daar hoort wel iets bij. Waarden en overtuigingen krijgen geen maatschappelijke betekenis als ze vacuüm verpakt opgetast liggen in de diepste spelonken van het individuele innerlijk. Ze ontlenen hun soliditeit en spankracht aan een verankering in een sociale voedingsbodem, een zekere mate van institutionalisering – via een groep die ze systematiseert en internaliseert, ze uitdraagt en zich er sterk voor maakt.

We mogen aannemen dat Weber, zoals hij dat gewend was, ook bij zijn lezing uit 1917 sprak aan de hand van een papiertje met wat steekwoorden – en dat veel van wat hij zei ter plekke geïmproviseerd was.³¹ Maar de teneur van de tekst die twee jaar later als brochure verscheen, is ons vertrouwd uit zijn werk. Velen in het toenmalige Duitsland waren volgens hem niet opgewassen tegen een steeds verder geseclariseerde wereld, tegen het vacuüm dat de afbrokkeling van religieuze gebruiken en instituties achterlaat. Vandaar de hang naar heftige gevoelens en kicks, valse profeten en surrogaat-religies, die hij om zich heen meende waar te nemen.³²

Dan nu nog één keer over naar het hedendaagse Nederland.

Aanvang

'Jongen, het stenen tijdperk is niet voorbij omdat de stenen op waren', placht mijn moeder te zeggen. Alle dingen hebben hun plaats en seizoen, dat wist Prediker al. Wat heb je aan je 500 pk als je in de file staat? Op een begraafplaats is geen behoefte aan klokken, in een treinstation hangen er juist heel veel. De fundamenten van je huis gaan je pas echt bezighouden bij een aardbeving. Alles zijn tijd - en waarom zou dat niet voor de godsdienst gelden? Niet alleen sociologische bezien bevinden wij moderne Nederlanders ons in een volkomen andere situatie dan de herdersvolken rondom het meer van Galilea, die meer dan twee millennia terug hun god zagen als een wat

humeurige en veeleisende, maar in elk geval almachtige *capo di tutti capi*. Inmiddels zijn we heel wat stadia verder en lijkt God voor het overgrote deel van de Nederlanders in de coulissen verdwenen. Heel de wereld is een schouwtoneel waarop wij onze rol spelen als in een experimenteel theaterstuk en daarbij soms een regisseur vermoeden, ergens in de donkere zaal, maar meestal niet – zeker als alles op rolletjes loopt.

Via bevolkingsenquêtes is de aanvankelijke vervaging en latere verdwijning van het Opperwezen goed te volgen. Sinds halverwege de jaren zestig is het percentage dat gelooft in een God die zich met ieder van ons persoonlijk bezig houdt, met tweederde geslonken. In eerste instantie, in de loop van de jaren zestig en zeventig, neemt het percentage ietsisten snel toe, in de jaren tachtig en negentig gevolgd door het percentage agnosten, terwijl na de milleniumwisseling het percentage atheïsten duidelijk in de lift zit. Nu is het onverstandig niet kennis te nemen van sociaalwetenschappelijke statistieken, maar jezelf er als bestuurder willoos aan uit leveren ook. Laten we wel wezen: zou u thuis de beambte die de meterstand komt opnemen, verzoeken om dan ook maar meteen uw hele woning herin te richten? Nou dan. Het lijkt in elk geval voorbarig om vanuit dit soort cijfers te concluderen tot het verdwijnen van religie uit de moderne samenleving. Sterker: op de knekelvelden van de vaderlandse godsdiensthistorie bloeien vele bloemen. Mensen ontsteken thuis een kaarsje voor iemand of lopen naar Santiago. Volgen een cursus spiritueel management of richten een bermmonumentje op. Mediteren. Nemen deel aan een stille tocht of aan een maatjesproject in de zorg. Brengen een gewonde naar de herberg en vergoeden die op hun terugreis. Over de nieuwe houding ten aanzien van religie en spiritualiteit schreef ik wat jaren terug een boek en noemde het *Zwevende gelovigen*.³³ Wie zweeft, heeft zich losgemaakt van de aarde. Daar begint misschien wel alle theologie.

NOTEN

- 1 Weber, M. (2012 [1919]). *Politiek als beroep/Wetenschap als beroep*. Vert. Door H. Driessen. Nijmegen: Vantilt. Vgl.: Weber, M. (1963). *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen: J.C.B. Mohr, p. 582-613.
- 2 Vgl. Weber, M. (1963). *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, deel 1. Tübingen: J.C.B. Mohr, p. 566, 542 e.v.: 'Es gibt durchaus keine ungebrochene, als Lebensmacht wirkende, Religion, welche nicht an irgendeiner Stelle das "credo non quod, sed quia absurdum" – das "Opfer des Intellekts" – fordern müsste.'
- 3 Hart, J. de en P. van Houwelingen (2018). *Christenen in Nederland: kerkelijke deelname en christelijke gelovigheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 155 e.p.
- 4 Ibid., p. 48 e.v.
- 5 Nog lager op de twee lijsten o.a.: Beeldenstorm en Reformatie (140, resp. 158), Rooms-katholicisme (148, 140), jodendom (174, 160), islam (180, 184) en boeddhisme (185, 183). Maar ook bijvoorbeeld 'humanisme' (163, 133) en 'niet-godsdienstig zijn (141, 134) scoren als typerend kenmerk en aanleiding tot verbondenheid met land en volk laag. Wat eerder in de richting van levensbeschouwelijke desinteresse lijkt te wijzen dan in de richting van ant-religieuze of seculiere drijfveren. Zie: Hart, J. de (2019). Wat ons typeert en wat ons bindt: het burgerperspectief. Hoofdstuk 5 in: Beugelsdijk, S., J. de Hart en P. van Houwelingen (red.) (2019). *Denkend aan Nederland: sociaal en cultureel rapport 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Zie: https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2019/Denkend_aan_Nederland.
- 6 Hendrikse, K. (2007). *Geloven in een God die niet bestaat: manifest van een atheïstische dominee*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam; Ibid. (2011). *God bestaat niet en Jezus is zijn zoon*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- 7 Hart, J. de en P. van Houwelingen (2018), p. 44.
- 8 Ibid. Vgl: Hart, J. de (2014). *Geloven binnen en buiten verband: godsdienstige ontwikkelingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 9 Houwelingen, P. van en J. de Hart (2019). Is er leven na de babyboomers? Kerk en geloof in de afgelopen decennia. *Mens & Maatschappij* 94, 4: 399-428. Al eerder vastgesteld in: Halman, L. en J. de Hart (2011). Religie in een seculier land. In: L. Halman & I. Sieben (red.), *Respect man! Tolerantie, solidariteit en andere moderne waarden*. Tilburg: Celsus (pp. 151-168). Voor de Verenigde Staten werden vergelijkbare bevindingen opgetekend. Vgl.: <https://www.nytimes>.

com/2019/10/29/opinion/american-christianity.html.

- 10** De kans is namelijk uiterst gering dat wie van huis uit nagenoeg niets, via andere socialisatiemilieus weinig, en via de omringende cultuur met mondjesmaat en hooguit indirect iets mee krijgt van de christelijke traditie ooit zijn opwachting zal maken als bijvoorbeeld gemotiveerd kerklid. Vergeleken met kerkelijke milieus is het socialisatiesucces van buitenkerkelijke milieus enorm. Terwijl van de katholieken 36%, van de Nederlands-hervormden 42% en van de gereformeerden 60% de kerk trouw bleef, geldt voor vrijwel alle (96% in 2015) Nederlanders uit een buitenkerkelijk milieu dat zij de buitenkerkelijkheid van hun jeugd jaren hebben voortgezet. Vooral voor de rooms-katholieken en Nederlands hervormden geldt: waartoe een gelovige opvoeding ook heeft geleid, frequente kerkgang in het latere leven hoort daar niet bij. Terwijl meer dan de helft van de katholiek of Nederlands-hervormd opgevoede ondervraagden stelt zijn eigen kind(eren) eveneens te hebben grootgebracht in het geloof, is inmiddels het overgrote deel zelf zo goed als nooit in een kerkdienst te vinden en gaat vrijwel geen van de nakomelingen wekelijks. Zie bijv. *Christenen in Nederland*, pp. 54-56, 74-75.
- 11** Bijvoorbeeld: Janssen, J., J. de Hart en C. den Draak (1990). A content analysis of the praying practices of Dutch youth. *Journal for the Scientific Study of Religion* 29 (1990) 1: 99-107; Ibid. (1990). Praying as an individualised ritual. In: H.-G. Heimbrock en Boudewijnse, H.B. (eds.), *Current studies on rituals. Perspectives for the psychology of religion*. Amsterdam/Atlanta: Rodopi, 1990 (pp. 71-87); Janssen, J., J. de Hart en M. Gerardts (1994). Images of God in adolescence. *The International Journal for the Psychology of Religion* 4 (1994) 2: 105-123.
- 12** O.a. <http://www.flipvandyke.nl/2017/02/christen-immigranten-blijven-in-de-meerderheid/#more-4181>
- 13** Hart, J. de (2016). Kerkelijkheid en godsdienst. In: Dekker, P., L. de Blok en J. de Hart, *Burgerperspectieven 2016/3*. Den Haag: SCP (pp. 41-57).
- 14** De literatuur is omvangrijk. Van mijzelf o.a.: Becker, J. en J. de Hart (1997). *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Rijswijk/Den Haag: Vuga; Hart, J. de (2007). Postmoderne spiritualiteit. In: T. Bernts, G. Dekker en J. de Hart, *God in Nederland 1966-2006*. Kampen: Ten Have (pp. 118-192); Hart, J. de (2011). *Zwevende gelovigen: oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Amsterdam: Bert Bakker; Hart, J. de (2013). *Introduction: European diversity and divergences*. In: J. de Hart, P. Dekker and L. Halman (eds.), *Religion and civil participation*

- in Europe*. New York: Springer Press, 2013 (pp. 1-12); Hart, J. de en P. Dekker (2013). *Religion, spirituality, and social involvement*. In: Ibid. (pp. 169-188); Hart, J. de en P. Dekker (2015). Floating believers: Dutch seekers and the church. In: S. Hellemans en P. Jonkers (red.), *The appeal of a Catholic minority Church in a world of seekers*. Tilburg: TUP (71-96).
- 15** <https://psalmboek.nl/veelgezongen-psalmen.php>
- 16** Bell, D. (1978). The return of the sacred: the argument about the future of religion. *Zygon* 13 (3): 187-208; Berman, M. (1981). *The reenchantment of the world*. Ithaca and London: Cornell University Press; Kepel, G. (1991). *La revanche de Dieu*. Parijs: Le Seuil.
- 17** Hart, J. de en P. van Houwelingen (2018).
- 18** Het arsenaal aan discussianten is, alleen al binnen de sociologie, inmiddels enorm. Beperken we ons tot enkele voorbeelden van commentatoren die hun argumenten baseren op statistische gegevens, dan ziet een eerste categorie de seculariseringstheorie voordurend bevestigd door de beschikbare gegevens, met name (maar niet alleen) voor Europa (o.a. Daiber 1995; Bruce 2002, 2011, 2013; Voas en Crockett 2005; Voas 2009). Maar er zijn ook auteurs die juist concluderen dat de these beter helemaal ten grave kan worden gedragen en zelfs op Europa niet toepasbaar is (o.a. Stark en Iannacone 1994; Stark en Finke 2000), al was het alleen maar omdat de ontwikkelingen daarvoor te veel van regio tot regio verschillen (Greeley 2003). Een variant hierop is de constatering dat secularisatie een multidimensionaal, om niet te zeggen ambigu proces is of dat weliswaar een verminderde betekenis en invloed wordt waargenomen van de christelijke kerken, maar tevens een onverminderde populariteit of zelfs verbreiding van individueel gekleurde, syncretistische vormen van religiositeit (o.a. Luckmann 1991; Hervieu-Léger 1993, 1999; Davie 1990, 1994, 2002, 2007; Asad 2003; Heelas en Woodhead 2005; Pecora 2006; Turner 2011). Deze auteurs spreken veelal liever van transformatie dan van secularisatie en stellen dat religie niet verdwijnt maar zich steeds vaker op andere wijzen manifesteert dan in haar oude collectief gedeelde, geïnstitutionaliseerde gestalten. Waarbij de tegenwerping van de verdedigers van de these dan weer luidt dat er dan wel gesproken kan worden van religieuze individualisering, maar dat dit gepaard gaat met een verlies aan maatschappelijke relevantie van de religie, zoals Pollack bovenstaande discussie samenvat (Pollack 2009;

- vgl. o.a. Voas 2009; Smith 2010). Een recent overzicht biedt o.a. Ribberink (2017).
- 19 Bijv.: Schacter, D.L. (1987). Implicit Memory: History and Current Status. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, jrg. 13, 3: 501-518.
- 20 Thoreau, H.D. (2006 [1854]). *Walden and other writings*. New York: Adamant Media Corporation, p. 43.
- 21 Eliot, T.S. (1953). Tradition and the individual talent. In: *Ibid., Selected prose*. Londen/Aylesbury: Penguin Books (pp. 21-30). Voor meer hierover vanuit uiteenlopende invalshoeken, zie o.a.: Halbwachs, M. (1925). *Les cadres sociaux de la mémoire*. Parijs: Librairie Félix Alcan; *Ibid.* (1950). *La mémoire collective*. Parijs: Presses universitaires de France; Hobsbawm, E.J. en T. Ranger (red.) (1983). *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press; Connerton, P. (1989). *How societies remember*. Cambridge: Cambridge University Press; Hervieu-Léger, D. (1993). *La religion pour mémoire*. Parijs: Editions du Cerf; Croucher, S. (2004). *Globalization and belonging. The politics of identity in a changing world*. Baltimore: Rowman & Littlefield; Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon (2006). *Entoen.nu. De canon van Nederland*. Den Haag: Ministerie van ocv; Duyvendak, J.W. (2011). The politics of home: belonging and nostalgia in Western Europe and the United States. New York: Palgrave MacMillan.
- 22 Aldus Kwame Appiah. Appiah, K.A. (2018). *The lies that bind: rethinking identity*. Londen: Profile Books: p. 60.
- 23 Kuratorium Singer der Schweizerischen Akademie des Geistes- und Sozialwissenschaften (Hrsg.) (1996). *Thesaurus proverbiorum medii aevi – Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalter*; band 2, p. 481. Vgl. bijv. Ulrich Nembach, U. (1972). *Predigt des Evangeliums: Luther als Prediger, Pädagoge und Rhetor*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag des Erziehungsvereins (pp. 119-120).
- 24 Zie o.a. Hart, J. de en P. van Houwelingen (2018), pp. 67-72 en de aldaar genoemde literatuur.
- 25 ""Hope" is the thing with feathers -/ That perches in the soul -/ And sings the tune without the words -/ And never stops - at all - (...)."
- 26 Zie o.a. Hart, J. de en P. van Houwelingen (2018), pp. 67-72 en de aldaar genoemde literatuur.
- 27 Zie echter bijv. Lejeune, Ph. (2005). 'Rien': journaux du 14 juillet 1789. In: C. Montalbetti en J. Neefs (red.), *Le Bonheur de la littérature: variations critiques pour Béatrice Didier*. Parijs: P.U.F. (pp. 277-284).
- 28 Bijv. Hart, J. de (2005). *Voorbeelden en nabeelden: historische*

vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes. Den Haag: SCP.

- 29 Bijv. Posthumus, H., J. den Ridder en J. de Hart (2014). *Verenigd in verandering: grote maatschappelijke organisaties en ontwikkelingen in de Nederlandse civil society*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- 30 Weber noemt hier de oudtestamentische zendingsprofeten en de puriteinen. Wat bij Weber als 'de onttovering van de wereld' wordt aangeduid, verwijst enerzijds naar de afbrokkeling van een magisch wereldbeeld, waarmee in het antieke jodendom door de levitische priesters en zendingsprofeten een aanvang werd gemaakt en die later werd geradicaliseerd in het puritanisme als zondig bijgeloof. De moderne wetenschap groeide geleidelijk aan uit tot een tweede grote onttoverende kracht. Zij brengt rationele kennis en technische beheersing, maar kan geen uitsluitel bieden over de zin van het leven of de ethische keuzes die wij zouden moeten maken, kortom op Tolstoy's grote vragen: "Wat moeten wij doen? Hoe moeten wij leven?" Zie o.a. Dassen, P. (2000). *De onttovering van de wereld: Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland, 1890-1920*. Amsterdam: G.A. van Oorschot: p. 191 e.v.
- 31 Radkau, J. (2005). *Max Weber: die Leidenschaft des Denkens*. München/Wenen: Carl Hanser Verlag: p. 747.
- 32 Compare the well-known just-world hypothesis, to which especially the name of the social psychologist Melvin Lerner is linked: Lerner, M.J. (1980). *The belief in a just world: a fundamental delusion*. New York: Plenum Press.
- 33 Aan het eind van zijn meest bekende studie, die over de protestantse ethiek en de kapitalistische mentaliteit, komt ook de toekomst ter sprake. Daar schrijft hij: „Niemand weiß noch, ob am Ende dieser Entwicklung ganz neue Propheten oder eine mächtige Wiedergeburt alter Gedanken und Ideale stehen werden, oder aber – wenn keins von beiden – mechanisierte Versteinerung, mit einer Art von krampfhaftem Sich-wichtig-Nehmen verbrämt. Dann allerdings könnte für die ‚letzten Menschen‘ dieser Kulturentwicklung das Wort zur Wahrheit werden: ‚Fachmenschen ohne Geist, Genussmenschen ohne Herz: dies Nichts bildet sich ein, eine nie vorher erreichte Stufe des Menschentums erstiegen zu haben.‘ Weber, M. (1963 [1920]). *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie 1*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), p. 204.
- 33 Hart, J. de (2011). *Zwevende gelovigen: oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Amsterdam: Bert Bakker.

Personalia

Dr. J.J.M. (Joep) de Hart (1954) is bijzonder hoogleraar Kerk en Wereld aan de Protestantse Theologische Universiteit. Ook is hij als senior wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Sociaal Cultureel Planbureau. Hij publiceerde boeken over o.a. jeugdculturen, veranderingen op het maatschappelijk middenveld, levensbeschouwelijke ontwikkelingen en de Nederlandse identiteit.

PThU

Protestantse Theologische **Universiteit**